

Билјана ВАНКОВСКА

УДК:327(497.7:497.2)
Изворен научен труд**ЕДЕН (НЕ СОСЕМА) ПРИЈАТЕЛСКИ ДОГОВОР И БЛОКАДАТА НА ПРОШИРУВАЊЕТО НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА****Апстракт**

Договорот за пријателство меѓу Софија и Скопје беше едно од првите надворешнополитички достигнувања на новоформираната Влада предводена од Зоран Заев во 2017 година. Тој беше претставен како конечно затворање на еден долготраен билатерален спор меѓу двете соседни земји, којшто би отстранил една пречка на патот кон интеграцијата во ЕУ. Меѓутоа, подоцнежниот Преспански договор (склучен речиси година дена подоцна) ја зеде сета слава и јавно внимание. Вистинската политичка тежина и слабостите на Договорот за пријателство станаа очигледни дури во декември 2020 година, кога бугарското veto го попречи отворањето на процесот за преговори за полноправно членство. Оваа статија го анализира и евалуира Договорот и неговите импликации преку политичка и правна призма. Клучната премиса е дека наместо поплочување на патот кон ЕУ, набрзина склучениот договор се покажа не само како нова пречка на патот, туку и како фактор на продлабочување на заемната недоверба и тензии меѓу двата народа. Пресвртот до кој дојде со воведувањето на новата методологија за проширување на ЕУ, во содејство со бугарското veto, го направи балканскиот заплет уште посложен од порано. Македонската држава е вратена на почетниот праг, слично како и во случајот во спорот со Грција, но сега заплеткана со друг билатерален спор и со идентитетски прашања кои немаат ништо заедничко со добрососедските односи и/или со Копенхашките критериуми. Напротив, овој доста потценет спор може да има силно влијание врз одржливоста на македонската држава на среден или долг рок. Главниот заклучок е дека застојот во процесот на проширување на ЕУ истовремено претставува и причина и последица на неспособноста на Брисел да ги разбере и разреши длабоките конфликти на Балканот, што истовремено покажува и дека членството во ЕУ само по себе не е лек за вкоренетиот и сè уште присутен национализам и шовинизам.

Клучни зборови: ДОГОВОР ЗА ПРИЈАТЕЛСТВО, ДОБРОСОСЕДСТВО И СОРАБОТКА МЕЃУ РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА И РЕПУБЛИКА БУГАРИЈА, ПРЕСПАНСКИ ДОГОВОР, ЕВРОПСКА УНИЈА, ПРОШИРУВАЊЕ

Вовед

Вообичаената верзија за македонските обиди за зачленување во НАТО и ЕУ долго време гласеше дека истите се осуетени поради грчкото вето во период од речиси три децении. На т.н. спор околу името се гледаше како на суштинска пречка, со такви размери што повремено ги засенуваше другите многу покруцијални слабости во контекст на демократските, правните и економските реформи. Слично, тој го засени и далеку почувствителниот билатерален спор со Софија, кој сосема погрешно беше перципиран како далеку полесен за решавање. Веднаш по наводното конечно решение за прашањето со името преку Преспанскиот договор (ПД) се подигнаа (лажни) очекувања дека патот кон Брисел е расчистен и дека наградата ќе дојде брзо. Меѓутоа, најнапред францускиот претседател Емануел Макрон беше тој кој ги разби илузиите на еврооптимистите на Западниот Балкан есента 2019 година, што дури и предизвика политичка криза која подоцна резултираше и со предвремени избори (во 2021 година).

Бугарското вето од декември 2020 година дојде како шок особено за застапниците на ПД, со што само се потврди нивната наивност и/или ку-согледост. Така, на пример, беа потребни дури три години за еден научен работник со висок углед (кој е истовремено и член на МАНУ) како што е Виктор Фридман конечно да ја види заемната поврзаност и деталите на синергично блокирање содржани во двата договори. Во еден од поновите трудови, тој ќе напише:

... веројатно најподмолниот дел на ПД е што преку отворање то на патот кон ЕУ за Северна Македонија, тој истовремено го отвори и патот за Бугарија да ја спроведе својата политика на негирање спрема македонскиот јазик и да положи право на сите дијалекти... Во оваа смисла, ПД разрешува локална кавга која се гледа низ глобална призма, додека реалната глобална закана за македонскиот народ и лингвистичката наука доаѓа од Бугарија, која излегува надвор од условите на Договорот, и која не е под никакво ограничување да се однесува согласно таканаречените европски вредности кога станува збор за македонскиот јазик. (Friedman, 2021).

Долготрајниот конфликт со Бугарија ѝ претходи на македонската независност. Сепак, малкумина воопшто посветија внимание на конфликтниот потенцијал или истиот го потценија. Тој беше речиси целосно игнориран поради две основни причини: прво, во времето на Југославија, социјалистичка Македонија беше заштитена во рамките на Федерацијата со висок меѓународен углед и искусна дипломатија, додека Бугарија беше само сателит на СССР. Второ, иако Југославија се распадна, посткомунистичка Бугарија остана слаба во меѓународни рамки, поради што не можеше да демонстрира сила во своето соседство или на други места. Всушност, таа минуваше низ сериозни политички и економски кризи, а се соочи и

со сопствени проблеми на патот кон ЕУ. Освен тоа, во процесот на придружување, Бугарија мораше да ја демонстрира својата способност да одржува добрососедски односи и со членките на ЕУ и со оние кои тоа не беа. Конечно, таа се зачлени во НАТО во 2004 година, додека членството во ЕУ дојде по дополнителен процес на болни внатрешни реформи, и тоа не во 2004 година како што беше планирано, туку во 2007 година, заедно со Романија. Геополитичката и регионална моќ на Софија спрема Македонија се зголемуваше низ годините, но супериорноста беше демонстрирана во сета своја сила дури после стапувањето во сила на ПД.

Од декември 2020 година, Бугарија ја презеде улогата што Грција ја имаше во период од три децении. Оваа позиција беше детерминирана и од т.н. нова методологија за проширување на ЕУ, која *de facto* обезбеди поголемо влијание на секоја држава членка во процесот на донесување одлуки и во процесот на евалуација на прогресот на земјите аспиранти на секој чекор од долгиот пат. Новата методологија најнапред настојува да ја подобри ефективноста на позитивното условување, а потоа воведи и можност да го запре или врати процесот на пристапување во случај на „секоја сериозна или пролонгирана стагнација или дури и назадување во имплементацијата на реформите“. Кемаловиќ (Ćemalović 2020 p. 186) со право укажува на еден загрижувачки момент, односно на потенцијалното отсуство на единствено толкување од Комисијата (и државите членки) за тоа дали некои услови се исполнети или не. Во овој контекст, тој ги зема предвид и обновените авторитарни тенденции во некои од членките на ЕУ (кои се нарекуваат „нелиберални“ демократии и популистички режими). Оваа амбивалентност веќе беше демонстрирана во македонскиот случај, дури и пред почетокот на преговорите за членство, како и пред стартот на примената на новата методологија.

За целите на ова истражување беа прегледани и анализирани сите академски извори за да се направи преглед на литературата посветена на првиот од двата билатерални (пријателски) договори потпишани од македонската Влада, односно на *Договорот за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија* (од 1 август 2017 година) и *Конечната спогодба за решавање на разликите опишани во резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации, за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 г. и за воспоставување на стратешко партнерство меѓу страните* (познат како Преспански договор, ПД). До моментот на пишување на оваа статија, не е објавен ниту еден академски труд кој би се фокусираше исклучиво на договорот со Бугарија и/или на неговата синергија со ПД. Напротив, библиографијата која се однесува на ПД забрзано расте (да споменеме само некои, може да се види кај Chrysosgelos and Stavrevska 2019; Neofotistos 2021; Vlachov 2020; Loizides 2020; Heraclides 2020; Vankovska 2020; Maatsch & Kurpiel 2021; Armakolas and Siakas 2021). Се чини дека интересот во академските кругови ја следи инерцијата на лажното уверување дека спорот

со името бил главната пречка за пристапниот процес на Македонија кон ЕУ. Втората причина е зголеменото меѓународно инволвирање и медиумскиот публицитет што го доби ПД. Бившата Европска комисија го вброи ПД меѓу своите пет врвни надворешнополитички успеси, додека западните медиуми неретко зборуваа за чудото и за затворањето на долготрајниот балкански спор. Накусо, т.н. Бугарски договор (БД), како што во македонската јавност колоквијално се нарекува спогодбата меѓу Скопје и Софија, се третира како „сираче“, како второкласно и помалку значајно надворешнополитичко постигнување на македонската Влада.

Тргувајќи од фактот дека бугарско-македонскиот (замрзнат) конфликт отсекогаш бил подолготраен и затоа и посложен отколку „спорот со името“, овој текст нуди кус преглед на заднината на случувањата и на патот до Договорот за пријателство, а потоа прави и анализа на содржината на неговите одредби. На крајот, тој нуди одредени заклучоци за сегашните и за можните идни реперкусии на БД во светлина на проширувањето на ЕУ.

Експресниот пат до Договорот за пријателство

Бугарија беше првата држава што официјално ја призна независна Република Македонија во февруари 1992 година, веднаш по објавувањето на позитивното мислење на европската Арбитражна (Бадинтерова) комисија, што беше гест на пријателство без преседан особено во време кога малкумина веруваа дека малата држава ќе го преживее распадот на Југославија. Сведоштвото на првиот некомунистички бугарски претседател нуди интересен поглед на сомнителниот и неусогласен внатрешен процес на одлучување, а особено на иницијалната намера на Владата да учествува на конференцијата на надворешните министри на Грција, Србија и Бугарија на која би се разговарало за иднината на Македонија (Zhelev 2006). Бугарскиот историчар Чавдар Маринов со право забележува дека признавањето на македонската независност само по себе било двосмислено. Имено, бугарската елита речиси веднаш почнала со повторување на постулатите од времето на Тодор Живков, според кои „македонската нација е ’создадена вештачки’ и тоа врз база на бугарската народност, која постоела во Вардарска Македонија. Македонскиот јазик е бугарски дијалект, изменет под свесно наметнатото српско влијание. Сепак, двете држави би имале ’заедничка историја’, а ’жителите на’ Република Македонија би требало да ги признаат ’фактите’ и ’историските реалности’ “. (Маринов 2020, стр. 227). Покрај тоа, Маринов детектира дека ваквата реторика открива лабав иредентистички аспект во политичкиот чин на Софија. Но, во 1991 - 1992 година, Република Македонија нема многу избор, освен да ја следи народната изрека дека на подарен коњ не треба да му се гледа во забите кога станува збор за нечиј пријателски чин.

Иако идејата на овој труд не е историски осврт на времињата во кои Македонија била позната како „јаболко на раздорот“ и „буре барут на Бал-

канот“ од крајот на 19 и почетокот на 20 век (види повеќе кај Vankovska 2015), одредена историска рефлексija е повеќе од потребна за да се разберат денешните случувања. Суштината на проблемот е дека денес, и за Бугарија и за Грција

„македонската нација е непостоечка и луѓето што се чувствуваат како Македонци се само Бугари. Во Грција, од друга страна, доминантно гледиште е дека една нација сочинува 'племенска' група и затоа, нејзините членови немаат право да припаѓаат на таква нација, бидејќи тие не се 'племенски' потомци на Античките Македонци“. (Christopoulos and Karpozilos 2018, p. 42)

Фактот што најголемиот бугарски национален празник е токму 3 Март, т.е. денот на потпишувањето на Договорот од Сан Стефано во 1878 година, односно одбележувањето на еднодневното постоење на Голема Бугарија, не е никаква случајност. Бугарија е единствената членка на ЕУ која прославува нешто што е поврзано со очигледно иредентистички (територијални и етнички) аспирации. Во доминантниот наратив, Македонија е никогаш незаборавениот „изгубен дел“ на татковината и на нацијата. Иако, како што веќе рековме, целта на оваа статија не е историски преглед на бугарско-македонските односи, вредно е да се спомене дека Бугарија водела четири војни (и ги загубила сите) заради Македонија/Македонците. Според поранешниот бугарски претседател Петар Стојанов, Македонија е најромантичниот дел на бугарската историја, и поради тоа Бугарија не може да се откаже од неа. Овој став имаше свое ехо и во зборовите на сега веќе бившиот министер за одбрана Каракачанов, кој додаде: „Македонија не е само најромантичниот, туку и најтрагичниот дел на бугарската историја“ (Плусинфо 2021). На самитот на НАТО од 2019 година, претседателот Радев нагласи дека заштитата на воздушниот простор на Република Северна Македонија за Бугарија претставува национална должност и одговорност. Според него, Бугарија не смее да ја испушти оваа историска можност да ја заштити Македонија (Novinite 2019). Овие зборови може да се земат со сета сериозност кога доаѓаат од бугарскиот државен врв, а во контекст на бугарските тврдења во однос на македонската територија и население како нешто што им припаѓа историски. Еден член на бугарскиот Хелсиншки комитет, сепак, предупредува на нужноста ваквите изјави да се читаат повнимателно:

Таа изјава на Стојанов е многу точна и треба да се чита многу внимателно. Македонија е толку големо парче од бугарската историја што е невозможно да се тргне. Сите во бугарскиот политички живот се определиле за тоа како да се обединат со Македонија и тоа е клучот на сето она што се случува во последните 100 и повеќе години, од Сан Стефано наваму. Таа изјава на Стојанов не беше во форма на аспирација, ниту на негирање на идентитетот, туку таа беше факт. Единствено

преку дијалог можеме да ја надминеме таа чувствителност.
(Дојче Веле, 2009)

И покрај несомнено позитивните политички и дипломатски гестови на Бугарија vis-à-vis независноста на новиот сосед не само во 1991 година, туку и подоцна за време на грчкото ембарго и конфликтот од 2001 година, историското наследство и националните интереси (видени како историска константа) секогаш ја воде официјалната политика кон Македонија. Значајно е, меѓутоа, и тоа што уште сосема рано во процесот, Бугарија го препознава својот заеднички интерес со Грција кога станува збор за малцинските права на Македонците во двете земји. Така, Бугарија ги поддржува барањата на Грција за уставна реформа во смисла на промена на членот 49 од македонскиот Устав кој предвидува заштита на македонските малцинства во соседните држави. Желев (*Zhelev ibid.*) лобира кај македонскиот претседател Глигоров да покаже разбирање за ова „сензитивно прашање“ и за двете земји. Двата балкански соседи кои се бореле едни против други во текот на Втората балканска војна и во Првата светска војна, подоцна во 1919 година минуваат низ операција за размена на популација во пограничните региони (што ја погодило и македонската популација, се разбира). Според Кристопулос и Карпозилос (*Christopoulos and Karpozilos ibid.*), тие склучуваат „централен договор“ никогаш повеќе да не го отвораат прашањето за малцинствата во иднина. Оттогаш тие навистина го игнорираат ова прашање во заемните односи како никогаш да не постоело. И покрај развојот на меѓународното право за малцинските права, и членувањето во Советот на Европа и во други меѓународни организации кои почиваат на овие меѓународни принципи, двете земји покажуваат загрижувачки резултати во однос на заштитата на малцинските права во своите рамки (вклучувајќи ги и етничките Македонци).

Под силен меѓународен притисок, Република Македонија ќе мине низ својата прва уставна реформа на помалку од два месеци по донесувањето на Уставот од 1991 година. Првите два амандмани се донесени токму заради задоволување на барањата на Грција и на нејзините сојузници од ЕУ, а поради нужноста од стекнување меѓународно признавање. Првиот амандман во суштина предвидува дека Република Македонија дава гаранции дека нема какви било територијални аспирации кон соседните држави. Вториот амандман претставува измена на членот 49 според кој во оригиналниот текст се предвидуваше дека „Републиката се грижи за правата и положбата на македонскиот народ кој живее во соседните држави и во дијаспората, го помага нивниот културен развој и ги одржува врските со нив“. Со амандманот се појаснува дека „чинејќи го ова, Републиката нема да се меша во суверените права на другите држави во однос на нивните внатрешни работи“. Референцата 'внатрешни работи' е само еуфемизам за незастапување на малцинските права. Конституционалистите аргументираа дека ова реформа, изведена под надворешни притисоци (и пред приемот на земјата во ООН, што *de facto* претставува уцена и безбедносна

закана), претставува понижување и обезвреднување на 'демократскиот капацитет на Уставот' " (Karakamisheva Jovanovska 2019, p. 6).

Покрај чувствителноста во поглед на македонското малцинство, второто суштествено прашање за Бугарија е она за (потеклото на) јазикот. Преговорите помеѓу Софија и Скопје во однос на македонскиот јазик започнаа уште во средината на 90-тите години на 20 век. Владата на конзервативната (и наводно, попатриотска) партија ВМРО-ДПМНЕ предводена од Љубчо Георгиевски потпиша Заедничката декларација со бугарскиот премиер Иван Костов на 22 февруари 1999 година, во Софија. Во Скопје овој чин беше доживеан како шок: тој беше избрзан, преземен во првите 100 дена на новата Влада и без консултации со опозицијата и/или јавноста. Социјалдемократите го обвинија Георгиевски за предавство, а високи партиски функционери тврдеа дека „ќе станеме национално аморфна маса, со држава но без национална припадност, и уште повеќе со бугарски корени“ (Призма 2020). Претседателот Глигоров се обрати пред Парламентот обвинувајќи ја Владата за мал државен удар. Владата пак се фалеше дека дошла до „финално решение на спорот околу јазикот“ и дека европските перспективи стануваат реалност. Декларацијата, инаку полна со празна дипломатска реторика за добрососедските односи, навистина се потпираше на неколку дубиозни премиси:

„Република Македонија потврдува дека ништо во нејзиниот Устав може или треба да се толкува, сега или во иднина, како основа за мешање во внатрешните работи на Република Бугарија заради одбрана на статусот и правата на лицата кои не се граѓани на Република Македонија. Двете земји ќе преземат ефикасни мерки за спречување злонамерна пропаганда од страна на институциите и агенциите и нема да дозволат активности на приватни лица кои имаат за цел поттикнување насилство, омраза или други слични активности кои можат да им наштетат на односите меѓу Република Бугарија и Република Македонија. Потпишано на 22 февруари 1999 година во Софија, во две оригинални верзии, секоја на службените јазици на двете земји – на бугарски, согласно Уставот на Република Бугарија, и на македонски, согласно Уставот на Република Македонија, при што двата текста се еднакви и автентични.“ (преводот и нагласокот се на авторката) (UN 1999)

Оттука, Скопје ја презеде на себе и обврската да санкционира „непријателски говор или дејствија“ против Бугарија, што е особено индикативно кога се применува на приватни лица и граѓани, односно ја засега нивната слобода на говор. Конечно, наводната компромисна јазична формула (еднаква за двете страни) создаде дополнителен ефект и индуцираше страв во однос на внатрешните (меѓуетнички) предизвици, односно во поглед на зголемените притисоци за подигнување на албанскиот јазик на ниво на втор службен јазик. Со тек на времето, навистина јазичните права

на етничките Албанци станаа материја регулирана со Охридскиот рамковен договор (и уставните измени од 2001 година), а конечно и со донесувањето на Законот за употреба на јазиците во 2018 година.

Заедничката декларација од 1999 година беше реafirмирана со заедничкиот Меморандум потпишан на 22 јануари 2008 година во Софија. Сепак, проблемите беа далеку од разрешени. Според поранешен македонски амбасадор, Бугарија инсистирала на трансформирање на наводно неизбалансираната декларација во меѓудржавен договор за добрососедски односи во 2014/2015 година. Претседателот Росен Плевнелиев во обраќање до бугарските амбасадори ќе изјави „договорот е наш стратешки приоритет и услов за поддршката на Бугарија за почеток на преговорите за членство“, а „Македонија треба да го потпише... и да престане да ги менува историските факти“. (Цитирано според Габер 2017, стр. 353 - 354)

Владата на Никола Груевски (2006 - 2016) навидум ги продолжи преговорите со Софија (како и со Атина), но претпазливо и со брзина на полжав. Груевски не беше подготвен за какви било драматични отстапки: одбраната на македонштината беше клучна точка на неговата владејачка парадигма и идеологија (вклучувајќи го и контрапродуктивното инсистирање на античкото наследство, особено по неуспехот на НАТО-самитот во 2008 година). Како што ќе посведочи самиот подоцна, во јули 2017 година, неговата влада не била подготвена да ги прифати бугарските барања кои се однесувале на следното: (не)признавање на македонскиот јазик (или поточно, инсистирањето дека тој е само западнобугарски дијалект) the (non) recognition of the Macedonian language (or rather, insistence that the Macedonia, заедничка историја (т.е. признание дека Македонците не постоеле пред 1944 година), откажување од македонското малцинство во Бугарија и ревизија на историските книги и учебници. (*Нетпрес* 2017) Истите тези во повеќе наврати ги повторуваше своевременно и поранешниот министер за надворешни работи од ВМРО-ДПМНЕ, Никола Поповски.

Мораше да дојде до длабока внатрешна политичка криза, надворешно инволвирање и смена на режимот за на власт да дојде покооперативна влада. Владата на Заев во исклучително кус рок ќе го прифати сето она што ВМРО-ДПМНЕ го одбиваше. Спротивно на Изборната програма и ветувања во предизборието, еден од првите надворешнополитички приоритети на новата влада беше затворањето на споровите со соседите, по секоја цена. Првата станица беше Софија: патот до договорот веќе беше поплочен од претходната влада, но потпишувањето изостана поради несогласувањата околу најчувствителните идентитетски прашања. Во потрага по брзи резултати по секоја цена, премиерот Заев се согласи на сите барања кои претходно беа одбивани. Процесот на проговори траеше помалку од два месеци, без каква било експертска или јавна дебата. Текстот на Нацрт-договорот потпишан од двата премиери беше држен во целосна тајност. Опозицијата и експертската јавност бараа транспарентен однос и предупредуваа на можните штетни последици од избрзаниот и невнима-

телно формулиран договор за македонскиот идентитет, но попусто. Заев одговори дека конечната одлука ќе биде донесена во Парламентот. Она што реално се случи беше одржување затворена седница на парламентарната Комисија за надворешна политика на 18 јули 2017 година. Според сведочењата на членовите на Комисијата, текстот на Договорот им бил доставен на само неколку часа пред одржувањето на седницата, а копиите биле одземени веднаш по нејзиното завршување со цел да се избегне негово протекување во јавноста. Записникот од таа седница сè уште не е достапен за јавноста, затоа што таа се сметала за високодоверлива. На членовите на Парламентот им било кажано дека станува збор само за нацрт-документ кој дополнително ќе биде подобрен.

Сепак, она што требаше да биде само нацрт, на крајот се појави како финална верзија на Договорот, а јавноста беше ставена пред свршен чин. Договорот за пријателство беше потпишан на 1 август, за време на службената посета на бугарскиот премиер Бојко Борисов на Скопје, за време на настанот (на само еден ден пред најголемиот национален празник Илинден), а Заев ќе изјави дека Договорот претставува „историски чекор напред и за Македонија и за Бугарија, којшто покажува дека минатото може да биде основа за идна соработка“. Од своја страна, Борисов изјави дека „Договорот покажува дека дури и на турбулентниот Балкан проблемите можат да се решаваат преку спогодби и без странски посредници“ – тоа е исход кој заслужува високи пофалби од Брисел, заклучи тој (*Balkan Insight* 2017).

Што е пријателско во Договорот за пријателство?

Договорот беше потпишан на ниво на премиери и тоа во главниот град, Скопје. Ако се суди според насловот на документот, двете страни потписнички се еднакви и именувани согласно нивните уставни имиња. Република Македонија е првата страна на Договорот. Во поглед на неговата содржина, БД е изложен во доста куса форма: тој се состои од само 14 куси членови, а во целина текстот не преминува пет страници.

На прв поглед, БД претставува прилично нејасен и нејасно дефиниран документ кој се состои од листа на добри желби на страните потписнички за соработка во различни домени. Сите заложби се во рамките на она што е вообичаено за суверените и одговорни членки на ООН, ОБСЕ, Советот на Европа и сл. Еден добар пример за плеонастичката природа на добар дел од одредбите на БД може да се најде во членот 11 став 3, кој гласи: „Двете Договорни страни немаат и нема да пројавуваат територијални претензии една спрема друга.“ Повторно, се чини бизарно што две европски земји треба да потврдат во писмена форма и во билатерален договор дека немаат никакви територијални претензии една кон друга, особено имајќи предвид дека едната од нив во времето на потпишувањето на Договорот е една од воено најслабите држави во светот, додека другата е десе-

тина години членка на НАТО. Но, ретко кој воопшто и веруваше дека овој договор се склучува околу кое било друго прашање, освен идентитетскиот „пакет“ врзан за македонската страна.

И без продлабочена анализа на преамбулата на БД сосема лесно се забележува потенцијалната „темпирана бомба“, која реферира на земањето предвид на „заедничката историја, која ги поврзува двете држави и нивните народи“. Како што досегашниот тек на имплементацијата на Договорот веќе потврди, т.н. заедничка историја не се однесува на балканската историја или на нејзин дел, туку на заемната историја на Бугарите и Македонците. Концептот на заедничка историја едвај и да е теориски елабориран, но нештата стануваат уште посложени кога ќе се земе предвид семиотичкиот контекст на секој од двата јазика, што создава ситуација која може да се опише како „изгубени во преводот“ и покрај блискоста на јазиците. Така, она што неофицијално е преведено од македонското Министерство за надворешни работи како заедничка историја (shared history) во англиската верзија на БД, може да значи и споделена историја, но на бугарски изразот е „обща“ историја. Всушност, само преку практиката може да се види дека БД е дизајниран и потпишан врз основа на заемно недоразбирање – или поради наивноста на послабата страна.

Членовите од 4 до 7, поединечно предвидуваат широк опсег на соработка во неколку експлицитно наведени полиња, како: политичко (политичка комуникација на национално и локално ниво), економско (обезбедување на најшироко можно движење на стоки, услуги и капитал, поттикнување заеднички инвестиции и обезбедување нивна заштита), туризам, проширување и усовршување на транспортните врски и комуникациите, како и на регионалните инфраструктурни проекти, како и олеснување на царинските и граничните формалности за патниците и стоките. Кусите одредби звучат повеќе како листа на желби (wishful thinking), особено ако се имаат во вид ограничените економски потенцијали на двете земји, кои можат да имплементираат само дел од овие проекти и убави замисли и тоа главно преку дополнително задолжување и правење приоритети во рамки на државните потреби и буџетски капацитети.

Разбирливо, суштината и вистинската причина за склучување на БД се наоѓа во два члена кои се доста бизарни: членот 8 став 2 и 3, како и членот 11 став 5. Овие одредби се однесуваат на најчувствителните идентитетски прашања кои се надвиснуваат над односите меѓу двете земји долго време. Идејата тука е во нивното вешто затскривање зад непотребното повторување на меѓународните норми и реториката на пријателство. Реториката е особено избалансирана за да остави впечаток дека станува збор за симетричен договор помеѓу две еднакви држави. Меѓутоа, односот на моќ и доминација на Бугарија е видлив на повеќе места. Најзабележлив пример од таков вид е текстот на членот 11 став 5 кој гласи:

Република Македонија потврдува дека ништо од нејзиниот Устав не може и не треба да се толкува дека претставува или

некогаш ќе претставува основа за мешање во внатрешните работи на Република Бугарија, со цел заштита на статусот и правата на лица, кои не се државјани на Република Македонија.

Се чини дека прашањето за немешање во внатрешните работи е надминато, не само поради важноста на Повелбата на ООН, туку и поради веќе споменатите амандмани на Уставот од 1992 година. Ова е единственото место во рамки на БД во кое македонската страна е експлицитно посочена како потенцијален прекршител на овие базични меѓународни норми. Повторно, најмалиот и најслаб сосед на Бугарија (како и на Грција) се претставува како закана во однос на афирмацијата на малцинските права. Интересно, иако ниту БД во целина, ниту членот 11, не споменуваат малцинства или малцински права, само по себе се подразбира дека оваа одредба имплицитно треба да се примени на бугарските граѓани со македонски етнички идентитет (*лица кои не се државјани на Република Македонија*). Во овој аспект, членот 11 е спротивен на преамбулата која се повикува на принципите на меѓународното право (Повелбата на ООН, документите на ОБСЕ и на „демократските принципи содржани во актите на Советот на Европа“) (Ristevska Jordanova and Kasarska 2020, стр. 9). Повикувајќи се на меѓународните стандарди и норми, Договорот инсистира на негирање на правата на лицата кои припаѓаат на малцинствата, права кои не можат да се одземат и кои се една од вредностите на ЕУ (Treaty on European Union art 2). Клучниот проблем овде не е положбата или однесувањето на соседната држава, туку фактот дека Бугарија како држава има обврска да ги заштитува правата на малцинствата во својата земја. Во актите и извештаите на Советот на Европа повеќе пати се нотирани примери на непризнавање на македонското малцинство во Бугарија (*Parliamentary Assembly of the Council of Europe* 2019), како и непочитувањето на пресудите на Европскиот суд за човекови права во однос на организациите кои имаат за цел да остварат „признавање на македонското малцинство во Бугарија“. (The Commissioner for HR 2020).

Другата суштествена одредба на БД се содржи во членот 8 кој гласи:

1. Двете Договорни страни ќе ја поттикнуваат активната и *непречена* соработка во областа на културата, образованието, здравството, социјалната грижа и спортот.
2. Во рок најдоцна до три месеци од влегувањето во сила на овој договор, со цел продлабочување на заедната доверба, двете Договорни страни ќе формираат Заедничка мултидисциплинарна експертска комисија за историски и образовни прашања, на паритетна основа, за да придонесе за објективно и засновано на автентични и на докази засновани историски извори, научно толкување на историските настани. *Комисијата ќе поднесува едногодишен извештај за својата работа пред владите на Договорните страни.*

3. Двете Договорни страни ќе организираат со заемна согласност заеднички чествувања на заеднички историски настани и личности, насочени кон зајакнување на добрососедските односи во духот на европските вредности. (акцентот е ставен од авторот)

Ставот 1 зборува за *непречена соработка* (останува енигма кој е тој што попречува слободна соработка меѓу суверени држави каде слободата на здружување е императив и е надвор од државната контрола и интервенции). Опсегот на соработката експлицитно се однесува на културата, образованието, здравствената заштита, социјалната политика и спортот. Меѓутоа, во двата наредни става (2 и 3) дополнително се регулираат само *прашањата од историска и образовна природа*. Многу позначајно е што се предвидува да формираат Заедничка мултидисциплинарна експертска комисија за историски и образовни прашања, којашто треба да придонесе за „објективно и засновано на автентични и на докази засновани историски извори, научно толкување на историските настани“. Евидентно е од самиот почеток дека Комисијата е замислена како тело формирано и спонзорирано од државите (составено од експерти, според желбите на актуелните влади и на паритетен принцип). Телото треба да поднесува извештаи пред *владите на Договорните страни*. Така, наводно експертската (научна?) комисија од која се бара да применува објективна и научна методологија станува тело одговорно за својата работа (напредокот во процесот на имплементација на БД) пред двете влади. Последниот став (3) индиректно упатува на целта на постоењето на Комисијата: да даде „научен“ легитимитет на политички чинови, како што се чествувања на *заеднички историски настани и личности*. Така, и тука клучниот концепт е повторно заедничката историја, којашто останува предмет на дубиозни и различни интерпретации. Единствено од името на Комисијата, и тоа посредно, може да се заклучи дека таа е формирана со повеќе од една цел, односно дека го опфаќа и образованието во сферата на историјата (а ниту еден збор не се споменува за здравството, социјалната политика и спортот).

Крајниот резултат од Договорот за пријателство меѓу двете држави е недвосмислено кршење на човековите права, кои стануваат колатерална штета на сметка на регионалниот мир и стабилност, како и на европската интеграција. Покрај негирањето на малцинските права, БД претпоставува и државна контрола над слободата на мисла, автономијата на академското истражување (особено во полето на историјата и лингвистиката), слободата на говор и здружување итн.

Интересно е што Софија инсистира на заедничка историја (под што подразбира иста историја на двата народа), додека Атина обратно инсистира на демаркација на историјата. Примарната цел на Софија е да ја „докаже истоста“ на историските основи и потеклото на двете популации, додека Атина се фокусира на добивање „потврда“ за нејзиниот сопствен мит на историски континуитет од антиката (т.е. од Александар Велики) до денес. Грчката, односно бугарската есенција на државите се разликува

бидејќи втората се прикажува како сеопфатна (апсорбирајќи ги Македонците, кои навистина створиле државност и станале политичка заедница но поради историска несреќа, а не со борба и самосвест). Политизацијата на македонската историографија и истражувања е очигледна, и е под притисок на државните власти од три (вклучувајќи ја тука и македонската) страни истовремено. Бившиот грчки министер за надворешни работи Никос Коцијас (Kotzias 2020) тврди дека „македонското“ прашање започнало како внатрешловенски конфликт: „Со Преспанскиот договор, Грција се ослободи од проблемот. Тоа беше договор на кој буквално завидуваше дипломатскиот естаблишмент во Софија. Ова се случи и покрај фактот што тие први го потпишаа „Пактот за пријателство“ со Северна Македонија“. Слично, и еден бивш македонски амбасадор во Софија укажува дека мнозина во Бугарија веруваат дека грчкиот договор со Скопје бил подобар и повешто дизајниран (Спасов 2019). Оттука не зачудува што многу скоро се појавија толку многу иницијативи за ревизија и/или проширување на потпишаниот БД.

Наспроти широкораспространетото мислење дека само ПД е асиметричен, а дека БД е пофер, анализата открива инаква слика. И БД подеднакво ја рефлектира разликата на моќ и дисбалансот во положбата на договорните страни, иако тоа се чини на посуптилен начин. Всушност, единствената „обврска“ која ја презеде бугарската страна е онаа од членот 2 став 2, кој гласи:

Двете Договорни страни ќе ја развиваат соработката помеѓу себе во областа на европската и евроатлантската интеграција, насочена кон успешна подготовка на Република Македонија за нејзиното пристапување кон Европската Унија и НАТО. Бугарската страна ќе го сподели своето искуство со цел да ѝ помогне на Република Македонија да ги исполни неопходните критериуми за членство во Европската Унија и ќе ја поддржи Република Македонија за добивање на покана за членство во НАТО согласно соодветните одлуки од средбите на врвот на НАТО.

Внимателното читање на оваа одредба покажува дека Бугарија единствено презела обврска да ја поддржи Република Македонија за добивање покана за членство во НАТО, што е сосема разбирливо ако се имаат предвид силните воени врски помеѓу Софија и Вашингтон, како и неможноста да ѝ се опонира на суперсилата (Vankovska 2020a). Кога станува збор за интеграцијата во ЕУ, оваа одредба само утврдува дека Бугарија ќе помогне со сподедување на своите искуства во исполнувањето на неопходните критериуми за членство. Имајќи ги во вид сите проблеми кои Бугарија ги имаше и сè уште ги има во однос на суштината на овие критериуми, станува збор само за декларативна заложба, за зборови а не за некаква практична задача. Радосвета Василева (Vassileva 2021) уверливо покажува како Бугарија не успеала да ги разреши долгорочните предизвици кога станува збор

за владеењето на правото, демократијата и благосостојбата откако станала членка на ЕУ. Со доза на иронија таа укажува дека „некој може да се праша дали земјата се придружила на Унијата по грешка“, особено имајќи го во вид заклучокот на реномираниот *Politico* дека Бугарија е мафијашка држава (9 September 2020). Во светлина на ветото од Софија, ова наликува на ироничен пресврт на судбината и создава деја *vu* чувство од времето кога Република Македонија беше блокирана од Грција и покрај одредбите на Времената спогодба од 1995 година, кои ја обврзуваа земјата да не го попречува македонското интегрирање во меѓународните организации.

Би можело да се каже дека БД ја признава еднаквоста на договорните страни и дека нема амбиции да стане „вечен“ и неотповиклив. Членот 13 гласи:

1. Овој Договор подлежи на ратификација согласно уставните барања на Договорните страни. Овој Договор влегува во сила на датумот на размената на ратификационите инструменти на двете Договорни страни и останува во сила за неопрелен временски период.
2. Овој Договор може да биде изменет со писмена согласност меѓу двете Договорни страни. Измените се договараат по дипломатски пат и влегуваат во сила во согласност со став 1 од овој член.
3. Секоја Договорна страна може да го раскине Договорот со испраќање на писмено известување до другата Договорна страна. Договорот ќе престане да биде во сила една година по датумот на приемот на ваквото известување.

Со други зборови, иницијално идејата на БД е да остане во сила на неопрелено време, односно сè додека некоја од страните или двете не побараат негова промена или раскинување. Ревизијата на БД е во рацете на парламентите, односно процесот на ратификација. Процесот на раскинување не е уреден експлицитно, односно е оставено на секоја договорна страна да ги следи своите правила за доставување писмено известување до другата страна, но истото ќе предизвика ефекти по истекот од една година.

Заклучок: За џаволот во деталите

Потпишувањето на БД на политички и правно дубиозен и не-транспарентен начин не се соочи со помасовен јавен отпор. Од несреќните настани од 27 април 2017 година (т.е. од упадот во Парламентот и виктимизацијата на Заев и неговите сопартијци), опозицијата беше практично замолчена и дискредитирана, и под закана од кривичен прогон за тероризам. Уште пред ратификацијата на БД во февруари 2018 година (со само 61 глас од вкупниот број на пратеници) и во ситуација на бојкот од опозицијата, Владата веќе го беше поставила склучувањето на Договорот со Грција на брза патека. Во моментот кога Скопје започна со имплементацијата на

ПД (веднаш по уставната реформа од февруари 2019 година), бугарскиот политички врв започна со преиспитување на своите позиции.

Во октомври 2019 година, бугарскиот Парламент едногласно ја усвои Декларацијата со која *de facto* се реинтерпретираше БД и се наметнаа нови барања за да се отвори процесот на пристапување на С Македонија во ЕУ (*Декларација* 2019). Според оваа декларација усвоена само неколку месеци по ратификацијата на ПД и измените на Уставот, бугарските пратеници го повикаа соседот да исполни осум барања, кои може да се сумираат во една реченица: „поддршката на Националниот парламент за европската интеграција нема да биде дадена за сметка на фабрикувањето на историските настани, документи и артефакти како и на улогата и погледите на личностите од бугарската историја“. По овој документ следуваше Рамковна позиција на бугарската Влада (*Council of Ministers*, 9 October 2019). Конкретизираните барања на бугарската влада станаа јавно познати дури по завршувањето на виртуелниот самит на ЕУ и западниот Балкан од Загреб во мај 2020 година. Македонската влада не се осмели да ги обелодени пред јавноста, која конечно дојде до нив преку интернет-страницата на австриското Министерство за надворешни работи. Најголемите стравови се овистинија: Бугарија инсистираше на максималистички идентитетски барања и наметна свое толкување на одредбите на Договорот за пријателство. Оттука, исходот на самитот на ЕУ од декември 2020 година беше сè освен изненадување. Така, БД не само што не реши ниту едно прашање, туку и отвори нова Пандорина кутија.

Гледано од ретроспектива, може да се претпостави дека бугарската Влада играла тактички внимателно и молчела чекајќи да се разреши главното прашање (името), свесна дека за македонското мнозинство промената на името ќе биде многу трауматичен настан. Кога веќе се појави Северна Македонија (и Северномакедонци), Бугарија можеше да го отвори повторно договорот и да притисне посилено, со уште еден адут в рака правејќи директна споредба со грчкиот сосед: ако Грција можеше да чека толку долго до вашата капитулација, и ние ќе чекаме 30 години ако е потребно за остварување на она што го сакаме.

Имплементацијата на ПД се соочува со застои и пречки, но главно почива на внатрешна репресија и притисоци. Имплементацијата на БД е друга приказна: притисоците доаѓаат однадвор, не само од Софија која има адут в рака, туку и од Брисел. Парадоксално, но не Бугарите, туку Чесите и Словаците, а подоцна и Австријците, беа тие што го отфрлија бугарското извртување на историјата како услов за проширувањето на Унијата за време на Министерскиот самит на ЕУ од декември 2020 година. Нивната теза гласеше дека „нема да дозволиме [Европската] Унија да биде судија за нашата заедничка историја, за тоа како се идентификуваме себе си, или каков јазик користиме. Овие прашања им припаѓаат на засегнатите страни и ние сме тука да ги поддржиме во тоа“ (*Balkan Insight* 2020). Според медиумските извештаи, германското претседателство со ЕУ се согласило

со компромис, кој вклучувал и една критична реченица, наметната од Софија како последен напор да се изнуди деблокирање на почетокот на пристапните преговори за влез во ЕУ за С Македонија. Таа гласела: „ Советот потсетува на Договорот од Преспа меѓу Република Северна Македонија и Грција и на Договорот за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Северна Македонија и Бугарија и ја нагласува важноста за продолжување на нивната имплементација. Овие два важни чекори треба да стават крај на сите обвинувања засновани на *погрешно толкување на историјата*“ (нагласокот е додаден од авторот) (IBNA 2020).

За разлика од ПД кој стана (гео)политичко Свето писмо (дури и за опозицијата), постои впечаток дека БД се соочува со поотворена јавна критика, па дури и со отворени патриотски реакции. Ова е особено видливо кај најжестоките застапници на ПД, кои секоја критика на тој договор ја денунцираа како шовинизам, популизам, национализам, па дури и како проруски став. Одновородените патриоти почнаа да користат дури и говор на омраза и мизогинија во вокабуларот (спрема бугарската министерка за надворешни работи Захаријева), што беше внимателно забележано во Софија.

Процесот на толкување на одредбите на договорите (без оглед дали станува збор за мировни или договори за пријателство) е многу вообичаена појава и деликатен дел на нивната имплементација. Оваа фаза е особено чувствителна во случај кога станува збор за (квази)правни и *de facto* дипломатски текстови кои се намерно напишани на нејасен и флексибилен начин, кој остава простор за различни поимања. Најчесто тоа е и единствениот начин да се постигне некој наведен „компромис“ или „консензус“.

Според некои анализи, Софија го засилува темпото „барајќи целосно признание од Северна Македонија дека нејзиниот идентитет и јазик имаат бугарски основи“, додека „ваквите тврди тактики ги збунуваат другите членки на ЕУ, но постојат малку докази дека се подготвени да ѝ се спротивстават на Софија“ (Bechev and Marusic 2020, p. 11). Проблемот е што ЕУ е импотентна како и секогаш порано кога треба да се разрешат споровите во нејзиниот двор, и како што беше триесетина година назад во случајот со Грција. Проширувањето не е врвен приоритет на Унијата која се соочува со неуспеси на финансиски, политички и здравствен план.

Се чини дека македонската страна само замени еден корсокак со друг, кој освен тоа е и посериозен и позаканувачки од грчкиот. Она што кусогледите аналитичари не го гледаат (или не сакаат да го видат) е дека двата „спора“ над македонскиот идентитет (име, јазик, историја, култура итн.) се само две страни на една иста паричка. Историите на меѓународните односи и на меѓународното право не познаваат „спорови“ од ваков вид, како ни такви кои би можеле да се „разрешат“ на легално коректен начин.

Поради нивната неспособност да ја одиграат улогата на чесен посредник и да ја искористат својата нормативна моќ, највисоките претставници на ЕУ побрзаа да го поздрават БД како „инспирација за целиот реги-

он“ (*European Western Balkans* 2017). Но, дури и некои бугарски аналитичари го гледаат очигледното дека Договорот за пријателство е напишан на не баш пријателски начин, и дека е подложен на злоупотреби кога моќта на пазарење е нееднаква меѓу страните. Василева (*Vassileva* 2020) дури и забележува орвелијански белези во заедничките експертски комисии, кои таа ги нарекува Министерство на вистината.

Додека ПД имаше за цел да го затвори последното делче на мозаикот на моќ на НАТО на Балканот (особено *vis-à-vis* руското влијание во Србија) и успеа во тоа во март 2020 година, процесот на преговори во ЕУ дури и не претставува сериозна можност. Променетата методологија *de facto* создаде „грчки (вето) фактор“ кој нема да биде применет само на македонските обиди, туку и пошироко. Отсега секоја влада ќе може да стане „Грција“ (или „Бугарија“) и да ја искористи својата позиција за да условува (уценува) потенцијална држава членка поради причини кои ги надминуваат Копенхагенските критериуми. Од друга страна, Наде Проева (2020) со право забележува дека новата методологија е бесмислена игра која на поголемите сили им дава добро алиби за неспроведување на политиката на проширување. Сега помалите и идентитетски чувствителни членки ќе ја вршат работата на блокирање на проширувањето на не така функционалната Унија.

Несомнено, Македонците се меѓу чеканот и наковалната: или ќе ја прифатат идејата за „нација на многу етникуми“ (како што преферираат грчката и албанската страна) или ќе ја прифатат понудата од Софија и ќе „признаат“ дека се Бугари. Втората опција носи свои предизвици и опасности за целиот регион. Уште од почетокот на транзицијата, и Грција и Бугарија се надеваа дека ќе профитираат од старото и новото Македонско прашање, но равенката има повеќе од две непознати. Можните сценарија неретко се изнесуваат со помош на посредници (аналитичари, сенатори на САД, тинк-тенкови и сл.) во различно ‘pop-papers’ со сугестии за прецртување на границите и (не)доброволна поделба на земјата и населението.

Референци

- Armakolas, I., & Siakas, G. (2021). "Why did it take so long?" Exploring Greek public opinion as an obstacle to the settlement of the Macedonia name dispute", *Nationalities Papers*, 1-20. doi:10.1017/nps.2021.7
- Balkan Insight*, "Macedonia, Bulgaria Sign Landmark Friendship Treaty", 1 August 2017, online <https://balkaninsight.com/2017/08/01/macedonia-bulgaria-sign-friendship-treaty-08-01-2017/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Balkan Insight*, "Czecks, Slovaks Reject Bulgaria's 'Historical' Twist to Enlargement Criteria", 18 December 2020, online <https://balkaninsight.com/2020/12/18/czecks-slovaks-reject-bulgarias-historical-twist-to-enlargement-criteria/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Bechev Dimitar and Marusic Damir, *North Macedonia on the Threshold of Europe, The Atlantic Council*, 2020, online <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2020/12/North-Macedonia-on-the-threshold-of-Europe.pdf> (пристапено на 25 мај 2021).
- Ćemalović, Uroš. "Towards a New Strategy for EU Enlargement – Between the Wish for an Encouragement, the Reality of the Fatigue and the Threat of a Dead End". *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series* (ECLIC), 4 (September): 281-98, 2020.
- Christopoulos Dimitris and Karpozilos Kostis, *10 + 1 Questions & Answers on the Macedonian Question*, Rosa Luxemburg Stiftung Office in Greece, 2018, online https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/engl/MAKEDONIKO_2019_%CE%95%CE%9D.pdf (пристапено на 25 мај 2021).
- Chryssogelos Angelos and Stavrevska Elena, "The Prespa Agreement between Greece and North Macedonia and the Discordancies of EU Foreign Policy", *European Foreign Affairs Review*, vol. 24, no. 4, 2020.
- Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, *Framework position on EU accession and the process of stabilization and association: Republic of N. Macedonia and Albania* [in Bulgarian], 9 October 2019, online https://www.gov.bg/bg/prestentar/novini/ramkova-pozitsia?fbclid=IwAR3T5YqWNSunLVYZ0FfixUEfLaS5b8hPm1V2hUYLlwZWtQVJBdjICQc_RmY (пристапено на 25 мај 2021).
- Декларација на Четиридесет и четвртото Народно собрание на Република Бугарија във врска с разширивањето на Европскиот сјюз и Процесот на стабилизација и асоцијација на Република Северна Македонија и Република Албанија, 10 October 2019, online <https://www.parliament.bg/bg/news/ID/4920> (пристапено на 25 мај 2021).
- Договорот за пријателство, добрососедство и соработка меѓу Република Македонија и Република Бугарија* (2017), достапно на <https://mfa.gov.mk/en/document/1712> (пристапено на 15 мај 2021).

- Дојче Веле, „Грозев: „Проблемот на Бугарија со Македонците е идеолошки“, 14 август 2009, достапно на <https://www.dw.com/mk/%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%83%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D1%81%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B5-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%B8/a-4563020> (пристапено на 25 мај 2021).
- European Western Balkans*, “Mogherini and Hahn on Treaty between Bulgaria and Macedonia”, 1 August 2017, достапно на <https://europeanwesternbalkans.com/2017/08/01/mogherini-hahn-treaty-bulgaria-macedonia/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Габер Виктор, *Од објект до субјект: Македонија во меѓународните односи*, Скопје: ФЕС, 2017, достапно на <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/skopje/14053.pdf> (пристапено на 25 мај 2021).
- Heraclides Alexis, “The settlement of the Greek-Macedonian naming dispute: the Prespa Agreement”, *Security Dialogues*, vol. 11, no. 2, 2020.
- IBNA, “EU: Bulgaria’s demands included in the conclusions on North Macedonia, with the help of Germany”, 17 December 2020, достапно на <https://balkaneu.com/eu-bulgarias-demands-included-in-the-conclusions-on-north-macedonia-with-the-help-of-germany/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Ristevska Jordanova Malinka and Simonida Kacarska, EU - North Macedonia accession negotiations: the implications of the Bulgarian conditions, Скопје: EPI, 2020, достапно на <https://epi.org.mk/post/team/putting-citizens-first-exploring-public-perceptions-of-administrative-services-in?lang=en> (пристапено на 25 мај 2021).
- Karakamisheva Jovanovska, “Macedonian Constitutional Story”, *Iustinianus Primus Law Review*, 2019, достапно на <http://pf.ukim.edu.mk/wp-content/uploads/2019/05/9.-Prof.-Karakamisheva-Jovanovska.pdf> (пристапено на 25 мај 2021).
- Конечната спогодба за решавање на разликите опишани во резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации, за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 г. и за воспоставување на стратешко партнерство меѓу страните (2018), достапно на <https://vlada.mk/node/17422> (пристапено на 26 мај 2021)
- Kotzias Nikos, “OP/ED: The attitude of Bulgarian chauvinism in the Macedonian issue”, *IBNA*, 2 December 2020, достапно на <https://balkaneu.com/op-ed-the-attitude-of-bulgarian-chauvinism-in-the-macedonian-issue/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Loizides Neophytos “Symbolic right-sizing and Balkan nationalisms: the Macedonia name dispute and the Prespa Agreement”, *Irish Political Studies*, 35:3, 2020, 492-508, DOI: 10.1080/07907184.2020.1816392.

- Maatsch Aleksandra & Anna Kurpiel (2021), "Between collective and particularistic interests. Ratification of the Prespa Agreement by national parliaments in Greece and North Macedonia", *Southeast European and Black Sea Studies*, 21:1, 53-75, DOI: 10.1080/14683857.2021.1877911.
- Макфакс, „ВМРО-ДПМНЕ почна да го условува договорот со Бугарија“, 21 јули 2017, достапно на <https://makfax.com.mk/daily-news/%d0%b2%d0%bc%d1%80%d0%be-%d0%b4%d0%bf%d0%bc%d0%bd%d0%b5-%d0%bf%d0%be%d1%87%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%b0-%d0%b3%d0%be-%d1%83%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b2%d1%83%d0%b2%d0%b0-%d0%b4%d0%be%d0%b3%d0%be%d0%b2%d0%be/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Маринов Чавдар, *Македонското прашање од 1944 година до денес. Комунизмот и национализмот на Балканот*, Скопје: ФИОМ, 2020.
- МЕТА, "Zaev: The agreement with Bulgaria is a direct responsibility of Parliament", 21 July 2017, online <https://meta.mk/en/zaev-the-treaty-with-bulgaria-is-a-direct-responsibility-of-parliament/> (accessed on 16 February 2021).
- Neofotistos P. Vasiliki (ed.), *Macedonia and Identity Politics After the Prespa Agreement*, NY and London: Routledge, 2021.
- Нетпрес, „Груевски: Бугарија не го признава македонскиот јазик, сметаат дека е некаков бугарски дијалект“, 8 јули 2017, достапно на <http://netpress.com.mk/gruevski-bugarija-ne-go-priznava-makedonskiot-jazik-smetaat-deka-e-nekaikov-bugarski-dijalekt/> (пристапено на 25 мај 2021).
- Novinite, "Rumen Radev: Protecting the Republic of North Macedonia's Air Space Is Bulgaria's National Duty and Responsibility", 4 December 2019, достапно на <https://www.novinite.com/articles/202027/Rumen+Radev%3A+Protecting+the+Republic+of+North+Macedonia%E2%80%99s+Air+Space+Is+Bulgaria%E2%80%99s+National+Duty+and+Responsibility> (пристапено на 25 мај 2021).
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Resolution 2296 (2019) Post-monitoring dialogue with Bulgaria, достапно на <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0yODAzMiZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWfudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdc9QZGYvWFJlZi1XRClBVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTI4MDYy> (пристапено на 25 мај 2021).
- Плусинфо, „Каракачанов: Најтрагичниот дел од бугарската историја е Македонија (ВИДЕО)“, 17 јануари 2021, достапно на <https://plusinfo.mk/karakachanov-na-tragichniot-del-od-bugarskata-istori-a-e-makedoni-a-video/> (пристапено на 25 мај 2021).

Politico, "How Bulgaria became the EU's mafia state", 9 September 2020, online <https://www.politico.eu/article/bulgaria-how-it-became-mafia-state-of-eu/> (пристапено на 25 мај 2021).

Призма, „Историјата на Договорот за ‘добрососедство и поделби’“, 3 декември 2020, достапно на <https://prizma.mk/istorija-na-dogovorot-za-dobrososedstvo-i-podelbi/> (пристапено на 25 мај 2021).

Проева Наде, „Бугарскиот цандар за историски прашања – со свој камен по своја глава“, *Нова Македонија*, 22 декември 2020, достапно на https://www.novamakedonija.com.mk/makedonija/politika/%d0%b1%d1%83%d0%b3%d0%b0%d1%80%d1%81%d0%ba%d0%b8%d0%be%d1%82-%d1%9f%d0%b0%d0%bd%d0%b4%d0%b0%d1%80-%d0%b7%d0%b0-%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%be-%d1%80%d0%b8%d1%81%d0%ba%d0%b8-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d1%88%d0%b0/?fbclid=IwAR0kkB9T53gbtjr_JdmAG4Ed9QifSsrS109L8p4GXDCjtYE7625t9aMB9KI (пристапено на 25 мај 2021).

Selvage Douglas, "The Truth About Friendship Treaties: Behind The Iron Curtain". In: Dan Stone ed), *The Oxford Handbook of Postwar European History*, Oxford University Press, 2012.

Спасов Ѓорѓи, „Договорот за добрососедство е брана за негирањата од Бугарија“, *Res Publica*, 20 декември 2019, достапно на <https://respublica.edu.mk/mk/blog/2019-12-20-09-20-34>, (пристапено на 25 мај 2021).

The Commissioner for HR of the CoE Dunja Mijatovic Report following her visit to Bulgaria from 25 to 29 November 2019, (31 March 2020) 11, достапно на <https://rm.coe.int/report-on-the-visit-to-bulgaria-from-25-to-29-november-2019-by-dunja-m/16809cde16> (пристапено на 25 мај 2021).

Устав на Република Македонија, Собрание на Република Македонија, достапно на https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia-ns_article-constitution-of-the-republic-of-north-macedonia.nsprx (пристапено на 25 мај 2021).

UN Documents, *Joint declaration*, 1999, достапно на <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/53/855> (пристапено на 25 мај 2021).

Vankovska Biljana, "Geopolitics of the Prespa Agreement: Background and After-Effects", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, vol. 22, no. 3, 2020.

Vankovska Biljana, *The NATO Membership: On the Frontline?*, Skopje: Faculty of Philosophy, 2020a.

Vankovska Biljana, *The NATO Membership: On the Frontline?*, Skopje: Faculty of Philosophy, 2020a, достапно на https://www.researchgate.net/publication/349279677_The_NATO_Membership_On_the_Frontline (пристапено на 25 мај 2021).

Vankovska Biljana, "A Diplomatic Fairytale or Geopolitics as Usual: A Critical Perspective on the Agreement between Athens and Skopje", in: *OSCE Yearbook 2018*, Verlag: Baden-Baden, 2019.

- Vankovska Biljana, "History and Memories of the Balkan Wars in the Republic of Macedonia: Debates over the Past", in: James Pettifer and Tom Buchanan (eds.), *War in the Balkans: Conflict and Diplomacy Before World War I*, London: I.B. Tauris, 2015.
- Vassileva Radosveta, "How friendly is the Bulgaria-Macedonia Friendship Treaty?", *Respublica*, 25 декември 2020, достапно на <https://respublica.edu.mk/en/blog/how-friendly-is-the-bulgaria-macedonia-friendship-treaty> (пристапено на 25 мај 2021).
- Vassileva Radosveta, "Some Sad Lessons the Western Balkans Can Learn from Bulgaria's EU Journey", *Respublica*, 10 февруари 2021, достапно на <https://respublica.edu.mk/en/prikazni-od-regionot/some-sad-lessons-the-western-balkans-can-learn-from-bulgaria-s-eu-journey> (пристапено на 25 мај 2021).
- Zhelev Zhelyu, "Macedonia Today and the Future of Macedonia", *Crossroads*, 1(1), 2006, достапно на <http://micnews.com.mk/files/Crossroads%20No%201.pdf> (пристапено на 25 мај 2021).